

## Birlikte yaşama kültüründe insan: Kutsal metinlerdeki olumlu ifadeler üzerine bir analiz

Kenan ÇETİNKAYA

Ar. Gör., Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

### Özet

Dinin bireysel ve toplumsal hayat üzerine olan etkisi açıktır. Din kavramının tanımına yönelik çalışmaların sayısal ve niteliksel farklılığı, dinin çok yönlü yapısından kaynaklanmaktadır ve bu da dinin birlikte yaşama kültüründeki önemli rolünün bir göstergesidir. Bu makale günümüz dünya dinleri içerisinde gerek müntesip sayısı bakımından gerekse de tarihe olan etkisiyle ön planda duran Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam dinlerinin kutsal metinlerini birlikte yaşama kültürü açısından incelemektedir. Her üç dinin kutsal metinlerinden gösterilen birer örnekle konu değerlendirilmiştir. Bu örnekler bağlamında herhangi bir din mensubunun ötekine karşı insan olma yüceliğinden dolayı değer vermesine vurgu yapılmıştır. Ayrıca birlikte yaşama kültürünün Semitik dinlerin özünü teşkil ettiği gösterilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler Kutsal Metinler, Birlikte Yaşama Kültürü, Yahudilik, Hıristiyanlık, İslam, Diyalog

barış sağlanmadıkça milletler arasında da barış sağlanamaz" diyerek açıklamıştır.<sup>01</sup> Bu açıdan bakıldığında, dinlerin temel öğelerinden birisi olan kutsal metinlerde de dünya barışına dair unsurlar bulabilmekteyiz. Bu unsurlar daha çok bireyin diğer din mensuplarıyla olan ilişkilerini düzenleyen ifadeler şeklinde yer alır.

Kutsal metinlerde diğer din mensuplarına dair var olan ifadelerin gerek tarihsel vakalara ve gerekse de teolojik yorumlara dayalı olarak olumsuz yorumlanması,

01. "Hans Küng, *Global Responsibility: In Search of a New World Ethic* (New York: Crossroad 1991.) p. XV" Thomas E. Reynolds, *Toward a Wider Hospitality: Rethinking Love of Neighbour, Religions of the Book*, *Irish Theological Quarterly*, 75, 2 (May 2010), p. 175'deki alıntı.

### KAYNAKÇA

Çetinkaya, Kenan. "Birlikte Yaşama kültüründe insan: Kutsal metinlerdeki olumlu ifadeler üzerine bir analiz," *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 1, 1 (2012/1), ss. 147-160.

Küresel diyalog, barış ve hoşgörü çağı olarak nitelendirilen günümüzde, yüzyıllardır birbirlerinden ayrı olan, birbirlerini dışlayan toplumlar, artık bir arada yaşama olgusunu daha güçlü olarak hissetmektedirler. Yarım asır öncesine kadar küresel savaşlara, milyonlarca insanın ölümüne sebep olan çatışmacı yaklaşım yerini hoşgörüye bırakmakta, bireyler ve toplumlar farklılıklarını bir zenginlik unsuru olarak görmeye başlamaktadırlar. Dinin barışın sağlanmasındaki etkisini ünlü Alman teolog Hans Küng "Dinler arasında

tarihsel süreç içerisinde birçok sosyopolitik çatışmanın sebepleri arasında görülmüştür. Günümüzde dahi bu konuyla alakalı olarak çatışmacı tavır tutunanlar için malzeme teşkil etse bile, ötekine karşı şefkatli, saygılı ve adaletli davranmayı teşvik eden yargıların ve örneklerin varlığı birçok aydının dikkatini çekmektedir.<sup>01</sup> Ülkemizde de birçok düşünür konuya yeni yorumlar ve bakış açıları getirerek, dini metinlerin va'z ettiği asıl amacın hoşgörü olduğuna vurgu yapmışlardır.<sup>02</sup> Elinizdeki bu makale de bu tür çalışmalara bir katkı yapma gayesinde.

Bu gaye doğrultusunda çalışmamızda Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam'ın kutsal metinlerinden örnekler vererek konumuzu destekleyeceğiz. Teolojik ve felsefi anlamda birbirlerinden birçok açıdan ayrılan ve bazı yönleriyle de

çatışan bu üç semavi dinin, insan olgusu üzerine ortak noktalarını bulmaya çalışacağız. Bu doğrultuda, kutsal metinlerin dünya barışına ve birlikte yaşama kültürüne olan olumlu etkisini göstermeye çalışacağız. Kutsal metinlerdeki örneklerimize geçmeden önce dinin, birey ve toplum üzerindeki etkisine değinilecektir.

### 1. Din, Birey ve Toplum

Dinin varlığını insanın varoluş süreci ile eş zamanlı bir gelişim gösterdiği düşünüldüğünde din, bireyi ve toplumu önemli ölçüde etkileyen, yönlendiren bir unsur, bir yaşam biçimi ve sosyal dinamizmin mayasıdır. Dinin bu çok yönlü ve karmaşık yapısı onun hakkında eskilerin ifadesiyle efradını câmi ağyarını mâni mahiyette yapılabilecek tanımların neredeyse imkânsızlığına sebep olmaktadır.<sup>03</sup> Buna rağmen, dinin, hayatın tüm yönlerini kapsayıcı özelliği itibariyledir ki, Etöz'ün de ifade ettiği gibi, neredeyse her aydın, düşünür veya filozof kendisini dinin tanımını yapmaktan alıkoyamamıştır.<sup>04</sup> Bundan dolayı dinin sosyolojik, felsefi, etik vb. birçok alanla ilintili tanımlarının zenginliğinden kolayca bahsedebiliriz. Bu tanımlar arasında, dini, konumuza uygun yönüyle Leonard Swidler tanımlamaktadır. Ona göre "din; "Aşkın<sup>05</sup> kavramı üzerine

01. Graham E. Fuller ve Ian O. Lesser, *Kuşatılanlar: İslam ve Batının Jeopolitiği*, Çeviren: Özden Arıkan (İstanbul: Sabah Kitapları, 1996), s. 97-98

02. Bu noktadan bakıldığında sadece dini metinler değil, tarihi olaylar da diyalogsal bir açıdan incelenmiştir. Örneğin Türkçe yazılmış birçok kitap ve makalede gerek Hz. Peygamber zamanının ve gerek de daha sonraki dönemlerin birlikte yaşamanın birer prototipi olduğu vurgulanmıştır. Bk. Hayrettin Karaman vd. *Polemik Değil Diyalog* (İstanbul: Ufuk Kitap 2006) ; Mehmet Şeker, "Milletimizin Anadolu'da Birarada Yaşama Tecrübesi," *Dinin Dünya Barışına Katkısı*, (Ankara: TDV Yayınları, 2006) ; Levent Öztürk, "Müslüman Toplumlarında Birarada Yaşama Tecrübeleri (Abbasi Modeli)," *İslam ve Demokrasi, Kutlu Doğum Sempozyumu*, (1998) ss. 43-54; Tahsin Özcan, "Osmanlı Toplumunda Birlikte Yaşama Tecrübesi (Hasköy Örneği)," *Din ve Dünya Barışı: Uluslararası Sempozyum*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınevi, 2008) , s. 289-312; Nebi Gümüş, "Osmanlı'da Birlikte Yaşama Tecrübesi: Ermeniler Örneği" *Milel ve Nihal*, 4, 2, (2009) , ss. 165-198.

03. Michael Peterson, *Akıl ve İnanç: Din Felsefesine Giriş* (İstanbul: Küre Yayınları 2006) , ss. 2-3.

04. Abdulkadir Etöz, *İslami Psikoloji* (Konya: Ensar Yayınları, 2008) , s. 15.

05. Aşkın (Transcendent), Swidler'e göre hakikate dair yüzeysel, normal, günlük ve sıradan deneyiminin ötesine geçme şeklindeki kelime kökünden oluşmaktadır. Buna göre bu sıfatlara haiz bir tanrı

bina edilerek, hayatın nihai anlamına dair bir açıklama ve o açıklamaya göre de yaşamaktır<sup>01</sup>. Bu özelliğiyle din, insan davranışlarına dair en kapsayıcı, en temel elementtir ve insan deneyimlerinin sadece bir ya da diğer yönünü anlamlandırmaktan ziyade tüm yönlerini anlamlandırma çabasıdır.<sup>02</sup> Swidler'in din ile alakalı yapmış olduğu ve dört "C" olarak formülleştirdiği özelliklerinden bahsetmemiz faydalı olacaktır. Buna göre din "genel olarak dört "C"den oluşmaktadır: öğretisi (creed), hüküm (code), kültür (cult) ve toplum yapısı (community structure)."<sup>03</sup>

Bunlarla birlikte, diğer din tanımları da dikkate alındığında, dinin özünde;

"Doğüstü ve güçlü bir varlığı kabul etme ve ona inanma,

İnanılan varlığın bireyin aklının ve bilgisinin üstünde olması

İnsanın bu varlığa çeşitli yönlerden muhtaç olması

Ve bu ihtiyaç neticesinde imana göre şekillenen hayat tarzının"<sup>04</sup> var olduğunu söyleyebiliriz.

---

yahut da sıfattan berî bir Tanrı, yahut da uzak doğu dinlerinde olduğu gibi "Emptiness" yani "boşluk" da olabilir. Leonard Swidler, *The Study Of Religion In An Age Of Global Dialogue* (Philadelphia: Temple University Press, 2000), p. 8.

01. Leonard Swidler, *The Study Of Religion In An Age Of Global Dialogue* (Philadelphia: Temple University Press, 2000), p. 7.

02. Leonard Swidler, *The Study Of Religion In An Age Of Global Dialogue* (Philadelphia: Temple University Press, 2000), p. 2.

03. Leonard Swidler, *The Study Of Religion In An Age Of Global Dialogue* (Philadelphia: Temple University Press, 2000), p.7.

04. Kerim Yavuz, "Din Psikolojisinin Araştırma Alanları," *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5 (1982), s. 88.

Dinin bu çok yönlü yapısı, onun, hem bireyin hem de toplumun ayrılmaz bir parçası ve onları etkileyen bir olgu olmasından kaynaklanmaktadır. Bireyin kimlik oluşturma sürecinde, bireyi topluma entegre etmesinde dinin sosyal boyutunun önemini görmekteyiz. Din, bireyi ve toplumu belli bir süreçte geliştiren gelenek, örf, âdet, bilim ve teknolojiyle de güçlü bir bağ kurar. Hayati Hökelekli'nin de ifade ettiği gibi "Din, insanın kendi hayat düzenini, geleceğe dönük tasarılarını, başkalarıyla olan ilişkilerini, kısacası her yönüyle bütün davranışlarını etki-leme gücüne sahiptir."<sup>05</sup>

Dinin toplum ve birey üzerindeki bu çok yönlü etkisini, onları hem bir araya getirmedeki hem de çatışmaya götürmedeki rolüne bakarak da görebiliriz. Mesela, Samuel Huntington'un dini çatışmanın bir unsuru olarak sunduğu "Medeniyetler Çatışması"<sup>06</sup> adlı tezine birçok din adamı ve bilim insanı karşı çıkmıştır. Bunların önde gelen temsilcilerinden birisi de Graham Fuller'dir. Fuller "Kuşatılanlar" olarak Türkçeye çevrilen eserinde Huntington'un çatışmanın kaynağı olarak gösterdiği dinlerin özünde temel mesajının barış olduğunu ifade etmektedir. Bundan hareketle muhtemel bir savaşın temel sebebinin dinler olmayacağını, bilakis dinlerin politik amaçlara alet edilmesi olacağını ifade eder.<sup>07</sup> Bununla birlik-

05. Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2008), s. 75.

06. [http://www.hks.harvard.edu/fs/pnorris/Acrobat/Huntington\\_Clash.pdf](http://www.hks.harvard.edu/fs/pnorris/Acrobat/Huntington_Clash.pdf)

07. Graham E. Fuller ve Ian O. Lesser, *Kuşatılanlar: İslam ve Batının Jeopolitiği*,

te, birçok düşünür ve kuruluş “Medeniyetler Çatışmasına” alternatif olarak “Medeniyetler Diyalogu”<sup>01</sup> tezini ortaya atmış ve burada din bir araya getirici unsur olarak takdim edilmiştir.

## 2. Birlikte Yaşama Olgusu

Birlikte yaşama olgusu, bireyin ve toplumun kendisini diğerinden/ötekenden tamamen soyutlamaları ve birbirlerini düşman etkenler olarak görmeleri yerine, onların belli ortak noktalar üzerinde bir araya gelmeleridir. Bu şekildeki bir birlikte yaşama olgusu, farklılıklardan daha ziyade ortak zemin oluşturma gayesini gütmekte ve bunu da *insan* olma hakikati üzerine bina etmektedir. Burada, hemen hemen bütün dinlerde mevcut olan, müntesiplerince en yüce ahlaki öğretilerden biri kabul edilen ve Batılı bilim adamlarınca da altın kural olarak adlandırılan öğretilere değinmemizde fayda olacaktır. Bu öğretiyi dilimize “kendin için istediğini başkası için de iste” veya bir diğer ifadeyle “kendin için istemediğini başkası için de isteme” şeklinde çevirebiliriz. Jose M. Vigil, *Theology of Religious Pluralism* adlı eserinde belli başlı büyük dünya dinlerine ait kutsal metinlerinden bu altın kural üzerine aşağıdaki örnekleri vermektedir;

“Mutlulukta ve üzüntüde kendi-

Çeviren: Özden Arıkan (İstanbul: Sabah Kitapları, 1996), s.103.

01. Konuyla alakalı olarak birçok forum kurulmuş ve kitap yazılmıştır. Bkz. [http://www.northeastern.edu/internationalaffairs/learning\\_coop/dialogue/](http://www.northeastern.edu/internationalaffairs/learning_coop/dialogue/); [www.wpfdc.org](http://www.wpfdc.org) (World Public Forum “Dialogue of Civilizations”); <http://www.zewail.caltech.edu/UNESCO.pdf>

miz için istemediğimiz bir şeyi başkası için istemekten kaçınmamız gerekmektedir. (Mahavira, *Yogas-hastra*, 2:20; Caynizm);

Seni üzen şeyleri başkalarına yapma (Buda, *Sutta Pitaka*, Udanavagga 5:18; Budizm);

Başkalarının sana yapmasını istemediğin şeyleri başkalarına da yapma. (Konfiçyüs, *Analecta*, 15:23; Konfüçyüslük)

Başkaları sana yaptığında seni üzecek şeyleri başkalarına da yapma. (*Mahabharata*, 5:15, 17; Hinduizm)

Seni öğrendiren şeyleri komşuna da yapma. İşte bütün kanun budur. Gerisi yorumdur. (Hillel, *Talmud bab*, Shabbat 31a; Yahudilik)

Kendin için istediğini başkalarına da yap. (Luka, 6:31) Nefret ettiğin şeyi başkalarına yapma (*Tobit*, 4:15) (Hristiyanlık)

Kendisi için istediğini kardeşi için de istemeyen iman etmiş sayılmaz. (Ahmed b. Hanbel, *El-Müsned*, 1/113; İslam).<sup>02</sup>

Buna ek olarak dini metinlerde yoğun bir şekilde işlenen altın kuralın, kitabî olmayan dinlerde de var olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.<sup>03</sup> Ayrıca, kadim dinlerde var olan bu kuralın

02. Jose M. Vigil, *Theology of Religious Pluralism* (New Jersey: Transaction Publishers Piscataway, 2008), p. 77.

03. Bu bağlamda, Nijerya’daki Yoruba deyimini örnek verebiliriz: “Yavru kuşu sopayla dürtmeden önce kendinde dene ki nasıl acı verdiğini anla.” Bkz. Leonard Swidler, *For All Life: Toward a Universal Declaration of a Global Ethic* (Ashland: White Cloud Press, 1999), pp. 20-21.

son yüzyıllarda ortaya çıkan yeni dini akımlarda da mevcut olduğunu görmekteyiz. Mesela, Amerikalı teolog Leonard Swidler bu bağlamda Kore’de 1915 yılında Budizm’in yeni bir akımı olarak ortaya çıkan Won Budizmi örnek vererek onun da bu temel öğreti üzerine kurulduğunu ifade etmektedir. Bu dini akımın kurucusu olan Sotasean takipçilerini şöyle uyarır: “Öteki insanları düzeltmeden önce kendinizi düzeltiniz. Ötekilerine bir şey öğretmeden önce kendinize öğretiniz. Onlardan size güzellikler yapmasını beklemeden önce siz onlara güzellikler yapınız.”<sup>01</sup>

Dinlere altın kural açısından baktığımızda, insan olma, empati ve karşılıklı anlayış temelli öğretinin dinlerde var olan önemli bir ortak nokta olduğu sonucuna kolayca ulaşabiliriz. Asimilasyon ya da yabancılaşmanın yerine entegrasyonun temel alındığı birlikte yaşama olgusunun, yukarıda ortaya koyduğumuz dinlerdeki altın kural çerçevesinde, en ideal şeklini alacağı açıktır.

Bununla birlikte, şurası açıktır ki; Müntesipleri dünyanın çeşitli bölgelerine dağılmış İslamiyet, Hıristiyanlık ve Yahudilik gibi tek tanrılı, Hinduizm ve Budizm gibi çok tanrılı kadim dinlerde olduğu gibi, ilkel kabile dinlerinde ve yeni dini akımlarda da inancı, ırkı, cinsiyeti ne olursa olsun tüm insanlığı kapsayan temel ahlaki değerlere önem

01. Leonard Swidler, *For All Life: Toward a Universal Declaration of a Global Ethic* (Ashland: White Cloud Press, 1999), pp. 20-21.

verilmiştir. Bu ortak temeli oluşturan öge de insanın kendisidir.<sup>02</sup>

### 3.Kutsal Metinler ve Birlikte Yaşama: İnsan

#### a.Tanah’ın İnsan’a Olumlu Bakışı

Öç almayacaksın ve kavminin oğullarına kin tutmayacaksın ve komşunu kendin gibi seveceksin. (Leviller, 19: 18).

Tanah, bildiği üzere, belli bir dönemde ifade edilmiş ve kayda geçilmiş bir dini metin olmaktan daha ziyade, asırlar boyu devam edegelen, çeşitli ve karmaşık metinler manzumesidir.<sup>03</sup> Konumuzla alakalı olarak bu metinler manzumesinin gerek kurallar bütünlüğü, gerek yoğunluğu ve gerekse de detaylı anlatımı dolayısıyla dikkatlerimizi çeken Leviller kısmında, bütün Yahudilik tarihinde etkili olan bir emre yoğunlaşabiliriz. Bu bölümde Tanrı, Yahudilere verdiği emirlere bir yenisini eklemekte ve onların buna sınıksız sarılmalarını istemektedir: “Komşunu kendin gibi seveceksin!” Günümüz çoğulcu yapısında Yahudiliğin diğer dinlere karşı dışlayıcı tavrı olduğu tezine karşı, birçok Yahudi din adamı ve bilim

02. Kanadalı teolog Thomas E. Reynolds bu konuyla alakalı olarak insanî duygunun öne çıktığı “komşu” olgusunu öne atmaktadır. Komşu olma olgusu üzerinden tüm insanların birbirine komşu olduğunu belirten Reynolds kutsal kitapları bu bakış açısıyla detaylı olarak incelemiştir. *Toward a Wider Hospitality: Rethinking Love of Neighbour, Religions of the Book,* *Irish Theological Quarterly*, 75, 2 (May 2010), pp.178-180.

03. Nahum M. Sarna, “Biblical Literature Hebrew Scriptures,” *Encyclopedia of Religion*, Editör Lindsay Jones, (İkinci Basım, Farmington Hills: Macmillan Reference, 2005), II, pp. 878-879.



insanının deyim yerindeyse imdadına Tevrat'ın bu emri koşmaktadır<sup>01</sup>. Özellikle de ortaçağ boyunca, komşudan kastın Yahudi komşu olduğu görüşü yaygın olsa da günümüzdeki birçok Yahudi, Tanah'ta geçen bu ifadenin bütün insanlığı kastettiğini belirtmektedirler.<sup>02</sup> Buna göre, ideal anlamda bir Yahudi dini, ırkı ve rengi ne olursa olsun<sup>03</sup> komşusunu, arkadaşını veyahut yabancıları<sup>04</sup> kendisi gibi sevmelidir. Ötekine karşı böyle olumlu bir tavrın temelinde yatan dinamik, onların da insan olmasından ve Tanah'ın Tekvin bölümünde ifade edildiği üzere insanın Tanrı'nın suretinde<sup>05</sup> yaratılmasından dolayıdır. Rabbi Hayim Halevy Donin, "suret"ten kastın fiziksel bir benzerlikten daha ziyade manevi bir benzerlik olduğunu ifade etmektedir. Tanrı'ya ait birçok sıfatın insan üzerinde gölgeler şeklinde mevcut olması insanı diğer

yaratılmışlardan ayırmaktadır. Bundan dolayı, Tanrının suretinde yaratılması, her insanı hal-i hazırda değerli kılmakta, böylelikle bireyler arasında saygının teşkil edilmesini sağlamaktadır.<sup>06</sup> Bununla birlikte Thomas Reynolds, insanı sevmeyi Tanrı'ya olan sevginin bir gereği olduğunu belirtmiştir. O'na göre, sadece Yahudilikte değil, aynı zamanda Hıristiyanlık ve İslam'da da birey-tanrı sevgisi birey-birey sevgisinin doğal olarak ortaya çıkmasını sağlamaktadır.<sup>07</sup>

Bu noktalardan bakıldığında bireyler arasındaki ilişkilerde komşunun/ötekinin ne denli saygıya değer olduğu anlaşılacaktır. Bununla alakalı olarak Talmud'da anlatılan bir hikâyeye değinmemiz faydalı olacaktır. Buna göre, Yahudiliğe girmek isteyen bir putperest Rabbi Hilel'e gelir ve ona bir şey öğretmesini ister, ki böylece dini yaşantı olarak kendi ayakları üzerinde durabilsin. Rabbi Hilel'in (yukarıda da alıntı yaptığımız) ona söylediği cevap konumuzla çok yakından ilgilidir.

"Seni iğrendiren şeyleri komşuna da yapma. İşte bütün kanun budur. Gerisi yorumdur."<sup>08</sup>

Amerikalı Rabbi James Greene bu

01. Konuyla alakalı yazılmış eserlerden bazıları; Elliot N. Dorff, *Love Your Neighbor And Yourself: A Jewish Approach to Modern Personal Ethics* (Philadelphia: Jewish Publication Society, 2003); Joseph Telushkin, *A Code of Jewish Ethics: Love Your Neighbor as Yourself* (Westminster: Bell Tower, 2009), I-II; David A. Rausch, *Building Bridges: Understanding Jews and Judaism* (Chicago: Moody Press, 1988), pp. 227-233; Hayim Halevy Donin, *To Raise a Jewish Child*, (USA: Basic Books, 1977) pp. 27-31.

02. Fazla bilgi için Bkz. Kenneth Reinhard, "The Ethics of the Neighbor: Universalism, Particularism, Exceptionalism," *Journal of Textual Reasoning*, 4, 1 ( November 2005). [http://etext.lib.virginia.edu/journals/tr/volume4/TR\\_04\\_01\\_e01.html](http://etext.lib.virginia.edu/journals/tr/volume4/TR_04_01_e01.html) (erişim tarihi 11/03/2012)

03. Daha fazla bilgi için bkz. <http://jewishveg.com/JudaismAndGlobalSurvival/HumanRightsAndObligations.html>

04. Leviller 19:34 ise şöyle denmiştir: "Yabancıyı kendin gibi sev."

05. Tekvin 1:27

06. Hayim Halevy Donin, *To Raise a Jewish Child*, (USA: Basic Books, 1977) , pp. 29.

07. "Toward a Wider Hospitality: Rethinking Love of Neighbour, Religions of the Book," *Irish Theological Quarterly*, 75, 2 (May 2010) , pp.179.

08. "Hillel, Talmud bab, Shabbat 31a", <http://www.jewishvaluesonline.org/question.php?id=499&cpgr=%2Fsearch.php%3Fsearchtxt%3Dlove%2Byour%27daki> alıntıdır. (erişim tarihi 25/01/2013)

örneğin Yahudilerle Yahudi olmayanların karşılaşmasında pozitif bir başlangıç için ideal bir örnek olduğunu belirtmektedir. Ona göre bu söz aslında Yahudiliğin evrensel boyutunu göstermektedir.

Rabbi Milton Steinberg ise bize Yahudiliğin özünde insanlara karşı adaletli, merhametli ve sevgili davranmanın olduğuna dair ikinci ve üçüncü yüzyıl Yahudi bilginlerinden ilginç örnekler vermektedir. Bunlardan birisi üçüncü yüzyılda yaşamış Rabbi Simlai'dir. Rabbi Simlai, Yahudiliğin özünü bir emirde özetleme hususunu bize ilginç bir dille anlatmaktadır. Buna göre, Musa'ya 613 emir verilmiştir. Bunlardan 365'i yasaklarla alakalı kurallardır ki senenin günlerine denk gelmektedir. Geri kalan 248 emir ise insan bedenindeki uzuvların sayısına işaret etmektedir. Musa'dan sonra gelen Davud emirleri 11'e indirmiştir.

“Ya Rab çadırına kim konuk olabilir?  
Kutsal dağında kim oturabilir?”

Kusursuz yaşam süren, adil davranan,

Yürekten gerçeği söyleyen.

İftira etmez,

Dostuna zarar vermez,

Komşusuna kara çalmaz böylesi.

Aşağılık insanları hor görür,

Ama Rab'den korkanlara saygı duyar.

Kendi zararına ant içse bile, dönmez ardından.

Parasını faize vermez,

Suçsuz karşı rüşvet almaz.

Böyle yaşayan asla sarsılmayacak.”<sup>01</sup>  
İşaya kitabında ise bu emirler 6'ya indirilmiştir:

“Ama doğru yolda yürüyüp doğru dürüst konuşan,

Zorbalıkla edinilen kazancı reddeden,

Elini rüşvetten uzak tutan,

Kan dökenlerin telkinlerine kulak vermeyen,

Kötülük görmeye dayanamayan,”<sup>02</sup>

Mika kitabında ise bunlar 3'e indirilmiştir:

“Ey insanla, Rab iyi olanı size bildirdi;

Adil davranmanızdan, sadakati sevenizden

Ve alçak gönüllülükle yolunda yürümenizden başka

Tanrınız Rab sizden ne istedi?”<sup>03</sup>

Amos kitabında da emirler 1'e indirilmiştir:

“Bu yüzden Rab İsrail halkına şöyle diyor:

‘Bana yönelin, yaşarsınız’.”<sup>04</sup>

Rabbi Simlai'dan sonra gelmiş olan Rabbi Nahman ise bunun farklı versiyonunu bize bildirir. Buna göre de peygamber Habakkuk gelmiştir ve emirleri bir ifadede özetlemiştir:

“Doğru kişi sadakatiyle yaşayacaktır.”<sup>05</sup>

Görüldüğü üzere ikinci-üçüncü yüzyıllarda yaşamış olan Yahudi bilginleri-

01. Mezmurlar, 15.

02. İşaya, 33:15.

03. Mika, 6:8.

04. Amos, 5:4.

05. Habakkuk, 2:4.

nin vurguladığı temel değerler bireyin hem cinslerine karşı adaletle, merhametle, alçakgönüllülükle yaklaşmasıdır. Bunlardan yola çıkan Rabbi Milton Steinberg ise Yahudiliğin özünde iki yönlü bir kabulün olduğuna işaret etmektedir. Buna göre dinin özünde bir yanda Tanrı'nın varlığının ve yüceliğinin kabullenilmesi öbür taraftan ise hemcinslerinin kabullenilmesi bulunmaktadır. Bu açıdan bakıldığında birey Tanrı'yı anlamaya çalışmalı ve sevmeli; aynı zamanda da hemcinsi insanoğlunu da sevmeli, ona adaletle ve merhametle davranmalıdır.<sup>01</sup> Diğer bir reformist Yahudi Debra Kassoff'a göre ise insan, Tanrı'ya olan sevgisini ancak başkalarını da severek gösterebilir. O, bu düşüncesini Yahudilerin dini günleri olan Yum Kippor'da sıkça okudukları Tanah'ın İşaya, 58: 3-5 ifadelerine dayandırarak güçlendirmektedir.<sup>02</sup> Buna göre peygamber İşaya, İsrail'i Tanrıya yakarır halde sunar: İsrail 'Neden oruç tuttuğumuzda bizi görmedin?' diye sorar ve Tanrı şöyle cevaplar: 'Çünkü siz oruç gününde kendi işinizle meşguldünüz ve tüm işçilerinize zulmediyordunuz... Benim istediğim oruç bu mu?' Kendisi oruç tutma ibadetini yerine rahatça getirirken işçilerine eziyet eden bir kişinin orucunun istenen bir ibadet olmaması, Yahudilerin diğer insanlara da insan olduklarından dolayı saygılı olmaları

01. Rabbi Milton Steinberg, *Basic Judaism*, (New York: A Harvest Book, , 1975), pp.14-15.

02. <http://www.jewishvaluesonline.org/question.php?id=499&cprq=%2Fsearch.php%3Fsearchtxt%3Dlove%2Byour%2Bneighbor%26what%3DA> (erişim tarihi 25/01/2013)

noktasında ne kadar da hassas davranmaları gerektiğini göstermektedir. Talmud'da bahsedilen böyle önemli bir öğreti, günümüz Yahudi-Yahudi olmayan (*goyim*: גוים)<sup>03</sup> ilişkilerinde bir ölçü olarak kabul edilebilir. Çünkü Yahudi olmayanların da sonuç itibariyle Tanrı tarafından yaratılması ve imtihana tabi tutulması, saygıdeğer olmaları için yeterli bir sebep olmalıdır<sup>04</sup>

Tanah'ta insan olmak hakikatine verilen önemin ve saygının ne derece önemli olduğunu işledikten sonra şimdi de kendisini Yahudiliğin devamı ve tamamlayıcısı olarak ifade eden, müntesip sayısı bakımından da dünyada en kalabalık dini topluluğu oluşturan Hıristiyanlığa ve onun kutsal kitap manzumesi olan Yeni Ahit'e bakalım.

#### *b.Yeni Ahit'in İnsan'a Olumlu Bakışı*

Yeni Ahit, Türkçemizde İncil olarak ifade edilen dört İncil'i (Matta, Markos, Luka ve Yuhanna) de içine alan, Hıristiyanların büyük çoğunluğunca kanonik yani bozulmamış ve evrensel olduğuna inanılan, Pavlus'a ve birkaç Yeni Ahit yazarına ait mektupların bulunduğu eserler manzumesidir. Bu yönüyle Yeni Ahit'in kısa bir zaman diliminde oluştuğundan ziyade, zaman ve çevre faktörünün yoğun olarak etkin olduğu bir periyotta tamamlandığını söyleyebiliriz.<sup>05</sup> Yeni Ahit'in ilk

03. Çıkış, 34:24

04. Rabbi Milton Steinberg, *Basic Judaism*, (New York: A Harvest Book, , 1975), pp.13-15.

05. Dale C.Allison, "Biblical Literature:New Testament", *Encyclopedia of Religion*, Editör Lindsay Jones, (İkinci Basım, Farmington Hills: Macmillan Reference, 2005), II, pp. 905-



dört eseri İncillerdir ve bunlarda Hz. İsa'nın yaşamı ve sözleri temel unsurdur, olaylar ise üçüncü ağızdan nakledilir. Hz. İsa'nın bu metinlerde bahsedilen öğretileri ve getirdiği mesajların özünde, kendinden önce gelen peygamberleri reddetmekten ziyade onların mesajlarını tamamlama gayesi olduğunu ifade edebilmemiz pek de zor gözükmemektedir. Nitekim Hz. İsa'nın verdiği misallerin birçoğunun Tanah'tan alıntılar olduğunu ancak onları daha farklı yaklaşımlarla insanlara sunduğunu görmekteyiz. Buna güzel bir örnek de "komşunu kendin gibi seveceksin" emridir<sup>01</sup>. Luka İncil'inde bahsedildiği üzere Hz. İsa'nın yanına gelen Yahudi kutsal kitabına dair bilgileri çok olan biri, Hz. İsa'yı denemek için sorular sorar. "Sonsuz yaşamı miras almak için ne yapmalıyım?" Bu soru karşısında Hz. İsa ona Tanah'ta konuyla alakalı ne yazıldığını sorar. Adam "Tanrın Rab'bi bütün yüreğinle, bütün canınla, bütün gücünle ve bütün aklınla seveceksin. Komşunu da kendin gibi seveceksin"<sup>02</sup> diye cevap verir. Bunun karşısında Hz. İsa doğru diye cevaplar ve ekler: "Bunu yap ve yaşayacaksın." Ancak Hz. İsa'nın bu onayını kabullenemeyen ve kendisini haklı çıkarmak isteyen kişi: "Peki komşum kim?" diye sorar. Bu soruya

906.

01. Marjorie H. Suchocki, *Divinity & Diversity* (Nashville: Abingdon Press, 2003), p. 77.

02. "Komşunu kendin gibi sev" şeklinde formüle edebileceğimiz bu ifade, Yeni Ahit'in çeşitli yerlerinde geçmektedir Bkz. Matta, 5:43, 19:19, 22:39, Markos, 12:31, 12:33, Luka, 10:26-28, Romalılara Mektup, 13:9-10, Galatyalılara Mektup, 5:14, Yehuda'ya Mektup, 2:8.

karşılık olarak Hz. İsa'nın anlattığı ve yüzyıllar boyunca Hıristiyanlığın temel miraslarından kabul edilen "İyi Samiriyeli" hikâyesi konumuz açısından güzel bir örnek teşkil etmektedir. Zira burada Hz. İsa kültürler ve ırklar üstü bir yol çizerek insan olma hakikatine vurgu yapmış, sonsuz mirası almayı kişinin sadece kendi dindaşlarıyla olan iyi ilişki kurmasına değil, diğer tüm insanlıkla iyi ilişkiler kurmasına da bağlamıştır. Buradaki diğer bir nokta da insana insan olduğu için değer vermesidir. Luka, 10: 30-37'de anlatıldığı üzere Hz. İsa'nın anlattığı İyi Samiriyeli Hikâyesi şöyledir:

"Adamın biri  
Yeruşalim'den Eriha'ya  
inerken haydutların eline  
düştü. Onu soyup dövdüler,  
yarı ölü bırakıp gittiler.  
Bir rastlantı olarak o  
yoldan bir kâhin geçiyordu.  
Adamı görünce yolun  
öbür yanından geçip gitti.  
Bir Levilli de oraya varıp  
adamı görünce aynı şekilde  
geçip gitti. O yoldan geçen  
bir Samiriyeli ise adamın  
bulunduğu yere gelip onu  
görünce, yüreği sızladı.  
Adamın yanına gitti, yaralarının  
üzerine yağla şarap dökerek  
[yarayı] sardı.  
Sonra adamı kendi hayvanına  
bindirip hana götürdü,  
onunla ilgilendi. Ertesi gün  
iki dinar çıkararak hancıya  
verdi. 'Ona iyi bak.' dedi,  
'Bundan fazla ne harcar-

san, dönüşümde sana öderim' [dedi]. Sence bu üç kişiden hangisi haydutlar arasına düşen adama komşu gibi davrandı?" Yasa uzmanı, "Ona acıyıp yardım eden" dedi. İsa, "Git, sende öyle yap." dedi.

Leviller, M.S. ilk yüzyılda, Yahudilikte önemli dini ve sosyal mertebede olan saygın bireylerdi<sup>01</sup>. Kâhinler ise bilgi ve becerileriyle toplumda saygın yere sahip kişilerdi. Öbür taraftan Samiriyeliler Yahudi toplumunca kabul edilmeyen ve hor görülen Yahudilerle diğer gruplardan oluşan melez gruptu<sup>02</sup>. Tüm bu tarihi arka planı göz önünde bulundurduğumuzda Hz. İsa'nın verdiği mesajı şöyle anlayabiliriz. İnsanların toplumsal rolüne bakmaksızın onlara insan olduğu için değer veren kişiler ancak kurtulabilecektir. Zira komşuluk, kimlikler üstü bir hüviyettir ve insan olma hakikati üzerine tesis edilmiştir. Bu kıssada görüldüğü üzere, Hz. İsa'nın vermek istediği temel mesaj, insana insan olduğu için değer vermektir ki; bu da, onun tebliğ ettiği dinin/öğretinin özünü oluşturur ve kişinin kurtuluşu ancak bu anlayışa bağlıdır. Günümüzde Hıristiyan din adamları ve teologlar çatışmacı toplum anlayışının karşısına bu tür kıssaları koyarak bireylerin bir arada yaşamaları için mücadele vermektedir. Mese-

01. Philip Birnbaum, *A Book of Jewish Concepts* (New York: Hebrew Publishing Co, 1975) pp. 310-11

02. Philip Birnbaum, *A Book of Jewish Concepts* (New York: Hebrew Publishing Co, 1975) pp. 586-89

la bahsedilen İncil ayetleriyle alakalı olarak ünlü Katolik teolog Thomas Groome, "What Makes Us Catholic" adlı eserinde komşuyu sevmenin, bençillikten ve bireysellikten kaçınmanın inanan Hıristiyanların üzerine bir borç ve sorumluluk olduğunu belirtmiştir.<sup>03</sup> Benzer şekilde Fransız Katolik Profesör George Tavad ise komşunu kendin gibi sevmeye dair olarak bunu yapmanın *hakiki Katoliklik* olduğunu belirtmiştir.<sup>04</sup> Profesör Tavad, insan kardeşliğinin sadece olgular üzerinde ve yüzeysel anlamda değil ruhani ve manevi anlamda olması gerektiğini belirtmiş ve ancak böyle yapıldığında samimi bir toplumun oluşabileceğini ifade etmiştir.<sup>05</sup> Bunlara ek olarak da Amerikalı teolog Reinhold Niebuhr'un önemli ve özetleyici ifadelerine yer vermemiz faydalı olacaktır. Ona göre, kişi, Tanrı ve herhangi bir şart ve özellik aramadan komşuyu sevmeyi başardığında kendisini aşmış olacaktır ve kendisine verilen sevgiyi kemale erdirecektir.<sup>06</sup> Zikredilen bu örneklerden hareketle, bireyin komşusuna/ötekisine olan bu Tanrı ve insan merkezli sevgisi Yeni Ahit'in en temel mesajlarından biri olarak kabul edilebilir.

Hıristiyanlığın kutsal metninde ko-

03. Thomas Groome, "What Makes Us Catholic" (New York: HarperOne, 2003) pp. 119-20

04. George Tavad, *Vatican II and the Ecumenical Way* (Marquette University Press, 2006) p. 113.

05. George Tavad, *Vatican II and the Ecumenical Way* (Marquette University Press, 2006) p. 123.

06. William Werpehowski, "Reinhold Niebuhr," *The Modern Theologians: An Introduction to Christian Theology since 1918* (Malden: Blackwell Publishing, 2005), III, p.207.

numuzla alakalı örneği inceledikten sonra şimdi de bu her iki kitabı tamamladığını ifade eden Kur'an'a ve onun açıklayıcısı olarak Hz. Peygamberin hadislerine bakabiliriz.

c. *Kur'an'ın İnsan'a Olumlu Bakışı*

Ey insanlar! Şüphe yok ki, biz sizi bir erkek ve bir dişiden yarattık ve birbirinizi tanımanız için sizi boylara ve kabilelere ayırdık. Allah katında en değerli olanınız, O'na karşı gelmekten en çok sakınanınızdır. Şüphesiz Allah hakkıyla bilendir, hakkıyla haberdar olandır (Hucûrat, 49: 13).

Kuran'da bireylerin birbirleriyle olan iletişim ve ilişkilerinde sağduyuyu, affetmeyi, sevmeyi ve hoş görmeyi temel alan ayetlerin sayısı oldukça fazladır. Burada esas alacağımız Kur'an ayeti diyalog ve hoşgörü bağlamında genellikle Müslüman ilahiyatçılar tarafından dile getirilen ayetlerden Hucûrat Suresi 13. ayet olacaktır.<sup>01</sup> Bu ayet, gerek tüm insanlığa doğrudan hitap etmesi,<sup>02</sup>tüm insanlığı ilk anne-

01. Örneğin bkz Mahmut Aydın, "Dinsel Çoğulculuğun Öteki ile Birlikte Yaşamaya Katkısı Üzerine Bazı Mülâhazalar," *Milel ve Nihal*, 6, 2 ( Mayıs-Ağustos 2009) s. 23-4; Ömer Yılmaz, "Kur'an'a Göre Farklı İnanç Mensuplarıyla Diyalog Alanları", <http://www.diyamet.gov.tr/turkish/dy/default.aspx/Iftar-Saatleri/soru-gunaha-seytanlar-sebebe-olduguna-gore-ramazanda-seytanlarnasil-gunah-isletiyor.html/images/Diyamet-Isleri-Baskanligi-Duyuru-4201.aspx> (erişim tarihi: 19/03/2012); Battal, Emine, "Türkiye'deki Dinlerarası Diyalog Çalışmaları." (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, SBE, 2008), s. 52. İsmail Albayrak, "Dini İnanç ve Sosyal Değerler," *Yeni Ümit*, 74 (Ekim-Kasım-Aralık 2006)

02. es-Sâbüni, Muhammed Ali, *Safvetü't Tefâsir: Tefsirlerin Özü*, Çeviren. Sadreddin Gümüş

baba'da kardeş ilan etmesi, gerekse de üstünlüğü ırkta, nesep ve fiziksel becerilerden daha ziyade takvada görmesi dikkat çekmektedir.

Elmalılı Hamdi Yazır ayeti açıklarken ayetin özellikle de insanların birbirlerine karşı (kavim, ırk vb. nedenlerden dolayı) övünmelerini yasaklaması noktasında dikkatlerimizi çektiğinden bahsetmektedir. Bundan bir önceki ayetle<sup>03</sup> bağlantı kurarak gıybetin sadece Müslümanlara karşı değil diğer insanlara karşı yapılmasının da uygun olmadığı sonucuna varmakta ve bunu *insanlık kardeşliği* şeklinde formüleştirmektedir.<sup>04</sup> Bu ayet insanların soylara ayrılmasının nedeninin kavga ve çatışma değil, yardımlaşma ve tanıma olduğunu ve bundan dolayı da üstünlüğün sadece Allaha karşı olan takvada bulunduğunu belirtmiştir. Burada asıl dikkat edilmesi gereken nokta, kişinin Allah'a olan imanı ve bu sevgiden yola çıkarak tüm insanlara olan sevgisidir. Yazır, Kur'an'ın asıl amacının dünyadaki toplumsal farklılıkların Allah'ın izni ve isteği dairesinde cereyan ettiğini, bunun bir imtihan vesilesi kılındığını ve asıl mesajın ahirete iman meselesi olduğunu diğer bir Kur'an ayetiyle açıklamaktadır: "Sûra üfürülünce artık aralarında ne-

(İstanbul: İz Yayıncılık, 2003), III, ss. 133-4.

03. "Ey iman edenler! Zannın çoğundan kaçınm. Çünkü zannın bir kısmı günahdır. Birbirinizin kusurunu araştırmayın. Biriniz diğerini arkasından çekıştirmesin. Biriniz ölmüş kardeşinin etini yemekten hoşlanır mı? İşte bundan tiksindiniz. O halde Allah'tan korkun. Şüphesiz Allah, tevbeyi çok kabul edendir, çok merhamet edendir." (Hucûrat, 49: 12)

04. M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (Azim Dağıtım, İstanbul), II, s.211.

sep yoktur.”<sup>01</sup> Bu Kur’an ayeti dünya hayatının sona ermesiyle artık soy ve kabile anlayışının kalmayacağını ve insan olma hakikatinin tüm yönleriyle ahirette zuhur edeceğini göstermektedir. Böylece bireyleri yargılamadan ve onlarla iyi ilişkiler kurarak bireyin kendi yaratıcısıyla olan bağına güçlendirilmesi amaçlanmaktadır. İnsana insan olduğu için değer verme açısından ayeti değerlendirmemizde Hz. Peygamberin bir Yahudi cenazesine yapmış olduğu saygı bize güzel bir örnek olacaktır. Buna göre: Bir gün Hz. Peygamber ashabıyla beraber otururken bir Yahudi cenazesinin geçtiği görülür ve bunun üzerine Hz. Peygamber ayağa kalkarak saygı gösterir. Etrafındaki sahabeler de “Ya Rasulallah bu geçen bir Yahudi cenazesidir” diyerek hayretlerini ifade ederler. Hz. Peygamberin onlara verdiği cevap İslam’ın özünde insanlığa evrensel bir ders mahiyetindedir. “Müslüman değilse de insan da mı değil?”<sup>02</sup> Hz. Muhammed’in bu cevabı yukarıda bahsettiğimiz Kur’an ayetini açıklaması bakımından gayet önemlidir. Zira bireyin insan olması Yahudi olmasından daha önde gelmektedir ve ona saygı göstermek için yeterli bir sebeptir. İnsanların ilk erkek ve kadında birleşmeleri ve kardeş olmaları İslam’ın ve Kur’an’ın insanlığa sunduğu evrensel mesajın ayrı bir boyutunu göstermektedir.

### Sonuç

Bilim ve teknolojinin hızla ilerlediği günümüzde farklı inançlardan, kültür-

01. El-Mü’minun, 23:101.

02. Müslim, “Cenaiz”, 78, Hadis no: 1596

lerden ve ırklardan bireylerin birbirinden tamamen ayrı yaşamaları neredeyse imkânsız bir hal almıştır. Bir arada yaşamanın böyle zorunlu olduğu bir dönemde birlikte yaşama kültürünün dünya barışı için ne denli önemli olduğu aşikârdır. Kültürlerin en önemli öğelerinden biri olan dinler, birlikte yaşama kültürünün temel dinamiklerini içinde saklamaktadırlar. Bir diğer ifadeyle, dinlerin özünde yer alan birlikte yaşama kültürünün dinamiklerini bulmak pek de zor değildir. Zira, sunduğumuz örneklerde gördük ki her din ve özellikle de Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslamiyet özünde insana saygı merkezli bir hayat sunmaktadır. Tanah’ta ve Yeni Ahit’te bu daha çok “*komşunu da kendin gibi sev*” formülünde ifade edilirken, Kur’an’da Elmalılı’nın ifadesiyle “*insanlık kardeşliği*” şeklinde sunulmaktadır. Bu ifadeler üzerine inşa olunan bir birlikte yaşama kültürünün en temel dinamikleri de ‘*insan olma yüceliği, empati ve hoşgörü*’dür. Sonuç olarak, dinlerin bu temel dinamiklerine vurgu yapılmak kaydıyla, insanların bir arada barış ve huzur içinde yaşayabileceğini ve en azından karşılaştıkları sorunların üstesinden daha kolayca gelebileceklerini ifade edebiliriz. Bundan dolayı, din mensupları, kutsal kitaplarının öğretilerine dayanarak birbirlerine insan olma yüceliğinden dolayı değer vermelidir.

### Abstract

[**Humanness in the Culture of Co-existence: An Analysis on the Positive Statements in the Sacred Scriptures**]

The effect of religion on the individuals

and societies is clear. The fact that there are too many works have been done in order to make definition of the “religion” is based on this reality. The effect of religion on individual and society shows the crucial role of religion in the culture of coexistence. This article examines sacred scriptures of Judaism, Christianity and Islam in terms of the culture of living together. The issue is articulated by focusing on one example from each scripture. Based on these examples, the article shows that showing respect to each other on the reality of being human will positively affect the culture of coexistence.

**Key Words** Sacred Scriptures, Coexistence, Judaism, Christianity, Islam, Dialogue

### Kaynakça

- Albayrak, İsmail. “Dini İnanç ve Sosyal Değerler,” *Yeni Ümit*, 74 (Ekim-Kasım-Aralık 2006).
- Aydın, Mahmut. “Dinsel Çoğulculuğun Öteki ile Birlikte Yaşamaya Katkısı Üzerine Bazı Mülahazalar,” *Milel ve Nihal*. 6, 2 ( Mayıs-Ağustos 2009).
- Battal, Emine. “Türkiye’deki Dinlerarası Diyalog Çalışmaları.” Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ondokuz Mayıs Üniversitesi, SBE, 2008.
- Birnbaum, Philip. *A Book of Jewish Concepts*. New York: Hebrew Publishing Co, 1975.
- Hayim Halevy Donin, *To Raise a Jewish Child*. USA: Basic Books, 1977.
- Elliot N. Dorff, *Love Your Neighbor And Yourself: A Jewish Approach to Modern Personal Ethics*. Philadelphia: Jewish Publication Society, 2003.
- Encyclopedia of Religion*, Lindsay Jones, Editör. İkinci Basım, Farmington

- Hills: Macmillan Refernce, 2005.
- es-Sâbûni, Muhammed Ali. *Safvetü’t Tefâsir: Tefsirlerin Özü*. Arapça’dan Çeviren: Sadreddin Gümüş. İstanbul: İz Yayıncılık, 2003.
- Etöz, Abdulkadir. *İslami Psikoloji*. Konya: Ensar Yayınları, 2008.
- Fuller Graham E. ve Ian O. Lesser, *Kuşatılanlar: İslam ve Batının Jeopolitiği*, İngilizce’den Çeviren: Özden Arıkan. İstanbul: Sabah Kitapları, 1996.
- Groome, Thomas. *What Makes Us Catholic*. New York: HarperOne, 2003.
- Gümüş, Nebi. “Osmanlı’da Birlikte Yaşama Tecrübesi: Ermeniler Örneği” *Milel ve Nihal*. 4, 2, (2009).
- Hökekleli, Hayati. *Din Psikolojisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2008.
- Karaman, Hayrettin vd. *Polemik Değil Diyalog*. İstanbul: Ufuk Kitap 2006.
- Özcan, Tahsin. “Osmanlı Toplumunda Birlikte Yaşama Tecrübesi (Hasköy Örneği),” *Din ve Dünya Barışı: Uluslararası Sempozyum*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınevi, 2008.
- Öztürk, Levent. “Müslüman Toplumlarda Birarada Yaşama Tecrübeleri (Abbasi Modeli),” *İslam ve Demokrasi*, Kutlu Doğum Sempozyumu. Ankara: TDV Yayınları, 1998
- Peterson, Michael vd. *Akil ve İnanç: Din Felsefesine Giriş*. İngilizce’den Çeviren. Rahim Acar. İstanbul: Küre Yayınları 2006.
- Rausch, David A. *Building Bridges: Understanding Jews and Judaism*. Chicago: Moody Press, 1988.
- Reynolds, Thomas E. *Toward a Wider Hospitality: Rethinking Love of Neighbour, Religions of the Book,* *Irish Theological Quarterly*. 75, 2 (May 2010).
- Suchocki, Marjorie H. *Divinity & Diversity*. Nashville: Abingdon Press, 2003.

- Steinberg, Rabbi Milton. *Basic Judaism*. New York: A Harvest Book, 1975.
- Swidler, Leonard. *For All Life: Toward a Universal Declaration of a Global Ethic*. Ashland: White Cloud Press, 1999
- Swidler, Leonard. *The Study Of Religion In An Age Of Global Dialogue*. Philadelphia: Temple University Press, 2000.
- Şeker, Mehmetç “Milletimizin Anadolu’da Birarada Yaşama Tecrübesi,” *Dinin Dünya Barışına Katkısı*. Ankara: TDV Yayınları, 2006.
- Tavard, George. *Vatican II and the Ecumenical Way*. Marquette University Press, 2006.
- Telushkin, Joseph. *A Code of Jewish Ethics: Love Your Neighbor as Yourself*. Westminster: Bell Tower, 2009.
- Vigil, Jose M. *Theology of Religious Pluralism*. New Jersey: Transaction Publishers Piscataway, 2008.
- Werpehowski, William. “Reinhold Niebuhr,” *The Modern Theologians: An Introduction to Christian Theology since 1918*. Malden: Blackwell Publishing, 2005.
- Yavuz, Kerim. “Din Psikolojisinin Araştırma Alanları,” *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 5 (1982).
- Yazır, M. Hamdi. *Hak Dini Kur’an Dili*. Azim Dağıtım, İstanbul.
- Elektronik Kaynaklar**
- Jewish Encyclopedia <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/9866-levites-temple-servants> (erişim tarihi 01/03/2012)
- Jewish Encyclopedia <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/13059-samaritans> (erişim tarihi: 01/03/2012)
- Huntington, Samuel, Clash of Civilizations, [http://www.hks.harvard.edu/fs/pnorris/ Acrobat/Huntington\\_Clash.pdf](http://www.hks.harvard.edu/fs/pnorris/ Acrobat/Huntington_Clash.pdf) (erişim tarihi: 01/03/2012)
- [http://www.northeastern.edu/internationalaffairs/learning\\_coop/dialogue/](http://www.northeastern.edu/internationalaffairs/learning_coop/dialogue/) (erişim tarihi: 01/03/2012)
- World Public Forum “Dialogue of Civilizations [www.wpfdc.org](http://www.wpfdc.org) (erişim tarihi: 01/03/2012)
- Zewai, Ahmed, Dialogue of Civilizations Making History through a New World Vision <http://www.zewail.caltech.edu/UNESCO.pdf> (erişim tarihi: 01/03/2012)
- <http://www.jewishvaluesonline.org/question.php?id=499&cpgr=%2Fsearch>.